

ЗБЕРЕЖЕННЯ БІОРІЗНОМАНІТТЯ ТА ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНА СПРАВА

УДК 630*17:582.475.4"46"(292.485/.486)

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДУ ЗАПОВІДНИХ ВІКОВИХ ДЕРЕВ *PINUS SYLVESTRIS* L. ЛІСОСТЕПУ І СТЕПУ УКРАЇНИ

**А.А. Дзиба, кандидат сільськогосподарських наук
С.Ю. Попович, доктор біологічних наук**

*Окреслено актуальність збереження вікових дерев та чагарників у світі та Україні. Здійснено порівняльний аналіз складу вікових дерев сосни звичайної (*Pinus sylvestris* L.), які ростуть на природно-заповідному фонді Лісостепу і Степу України. Результати аналізу показали переважання за категоріями віку заповідних дерев у Лісостепу України. Більшість із них охороняються як пам'ятки природи. Найбільше заповідних вікових сосен у Черкаській області.*

Вікові дерева, довговічність, *Pinus sylvestris* L., порівняльний аналіз, природно-заповідний фонд, пам'ятки природи, Лісостеп, Степ.

Оскільки історія охорони вікових дерев у Європі починається наприкінці XVIII століття, нині проблема збереження дерев і чагарників, які досягли сторічного віку і вище, вже стала одним із найважливіших завдань охоронців природи європейського континенту. У цьому аспекті особливу увагу приділяють у країнах Західної Європи, а в останнє десятиліття – у країнах Центральної Європи. У цілому в Європі взято на облік понад 70 % вікових дерев. Таку посилену увагу до вікових дерев можна пояснити усвідомленням необхідності збереження не лише автохтонного генетичного фонду, але й їх історичною та культурною цінністю. Історія охорони вікових дерев України починається з Криму (кінець XIX століття). Згодом у цьому плані було зосереджено зусилля в Центральній і особливо Західній Україні. За цей час було кілька спроб інвентаризації вікових дерев, зокрема завдяки ентузіазму професора О.Л. Липи. У нашій державі ще 15 років тому було взято на облік 3295 унікальних дерев віком понад 100 років [1, 9], а за останніми даними – лише 2600, з них найбільше у місті Києві (260 дерев). Для порівняння: нині у світі охороняється понад 100 000 вікових дерев, а у сусідній Польщі під опіку держави взято 53 тисячі вікових дерев [1, 10, 13]. Із них близько 50 дерев мають меморіальне значення. В Україні у статусі пам'яток природи охороняється лише близько 30 % вікових дерев. Це, в основному, дерева, які пов'язані з іменами видатних людей, легендами, історичними подіями тощо [2, 7]. Зокрема, найбільш популярними є так звані дуби Т.Г. Шевченка. До речі, варто відзначити, що протягом XX століття українська земля втратила шість дубів віком 1000–1500 років. У зв'язку із цим, хочемо наголосити, що досі в нашій державі не

створено єдиного і найбільш повного каталогу вікових дерев і чагарників. Лише на початку 90-х років минулого століття було зроблено спроба серйозного вивчення та розроблення спеціальних заходів з охорони меморіальних дерев. Тобто, в 1991 році громадськими й державними установами природоохоронного спрямування розпочато виконання програми «Знамениті та історичні дерева України», метою якої було збирання відомостей, створення комп'ютерної бази даних та укладання повного каталогу визначних дерев України. У зв'язку з цим, було розроблено спеціальну методику збирання та перевірки інформації, застосовувалося анкетування [9]. З часом цю дуже потрібну справу було згорнуто і вона потихеньку згасла. Лише у 2009 році до неї знову повернулися у межах проведення всеукраїнського конкурсу визначних дерев віком понад 1000 років. Тобто, з ініціативи Київського еколого-культурного центру та Державної служби заповідної справи Мінприроди України розпочався третій загальнодержавний перепис вікових дерев. За результатами конкурсу передбачалося встановлення звання «Національне дерево» [10].

Мета дослідження – порівняльний аналіз складу вікових дерев сосни звичайної (*Pinus sylvestris* L.), які ростуть на природно-заповідному фонді Лісостепу і Степу України. При цьому важливо було методично показати й сучасний стан збереження вікових дерев цього виду.

Матеріали та методика дослідження. Як показав методичний пошук реалізації мети досліджень, є кілька підходів у визначенні довговічності дерев. Зокрема, О.О. Лаптев і Л.І. Рубцов поділяють дерева на три групи за тривалістю життя: короткої довговічності, середньої довговічності та довговічні [11, 12]. Натомість, О.І. Колесніков, керуючись межею можливого віку дерев, вирізняє чотири групи довговічності [8], а В.Я. Заячук пропонує п'ять груп довговічності з урахуванням тривалості життя дерев [6]. Для досягнення мети дослідження застосовано системний підхід та порівняльний аналіз отриманого фактичного матеріалу, який виокремлювався із дендросозологічних конспектів заповідних вікових дерев та чагарників Лісостепу і Степу України [3]. Дендросозологічний конспект формувався на основі камеральних матеріалів інвентаризації заповідних вікових деревних рослин та бібліографічних джерел [4, 5]. *Pinus sylvestris* L. у досліджуваних об'єктах та регіонах за вищезгаданими методиками знаходиться у різних групах довговічності.

Результати дослідження. Як відомо, *Pinus sylvestris* L. – це едифікаторний вид деревних рослин, які утворюють ліси, мають середню тривалість життя до 200 років (середня висота становить 25 м, середній діаметр крони – 8 м, Рубцов, 1953), максимальну тривалість життя – 500 років (максимальна висота дерев становить 50 м, максимальний діаметр крони – 15 м) [11].

Як показав порівняльний аналіз фактичних даних тривалості життя рослин цього виду в регіонах досліджень, амплітуда віку понад столітніх заповідних дерев сосни звичайної ширша у Лісостепу України, ніж у степовій зоні. Вона коливається від 100 до 600 років (рис. 1). Найбільш поширені 100–200-річні екземпляри. Натомість у Степу ростуть лише 100–170-річні ві-

кові дерева сосни звичайної (рис. 7). Це пояснюється тим, що для виживання цього виду степові умови менш сприятливі, оскільки рослини зростають тут поза межами їхнього природного ценоареалу і кліматичного оптимуму, тому звичайносонові деревостани збереглися в основному в задрових едафічних умовах других борових терас річок Степу України.

За категоріальною приуроченістю до природно-заповідного фонду обох регіонів досліджень найбільша кількість вікових дерев сосни звичайної зосереджена на природно-заповідних територіях, де найсприятливіші умови зростання, а саме: у природних заповідниках та заповідних урочищах, а зі штучних об'єктів природно-заповідного фонду – у парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва (рис. 2).

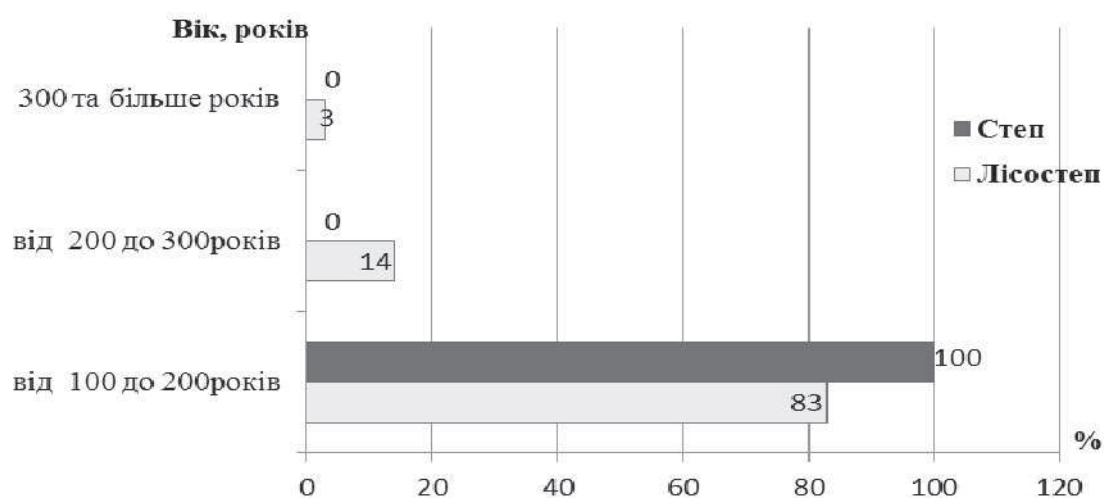

Рис. 1. Розподіл за віком заповідних вікових дерев *Pinus sylvestris* L. Лісостепу та Степу України

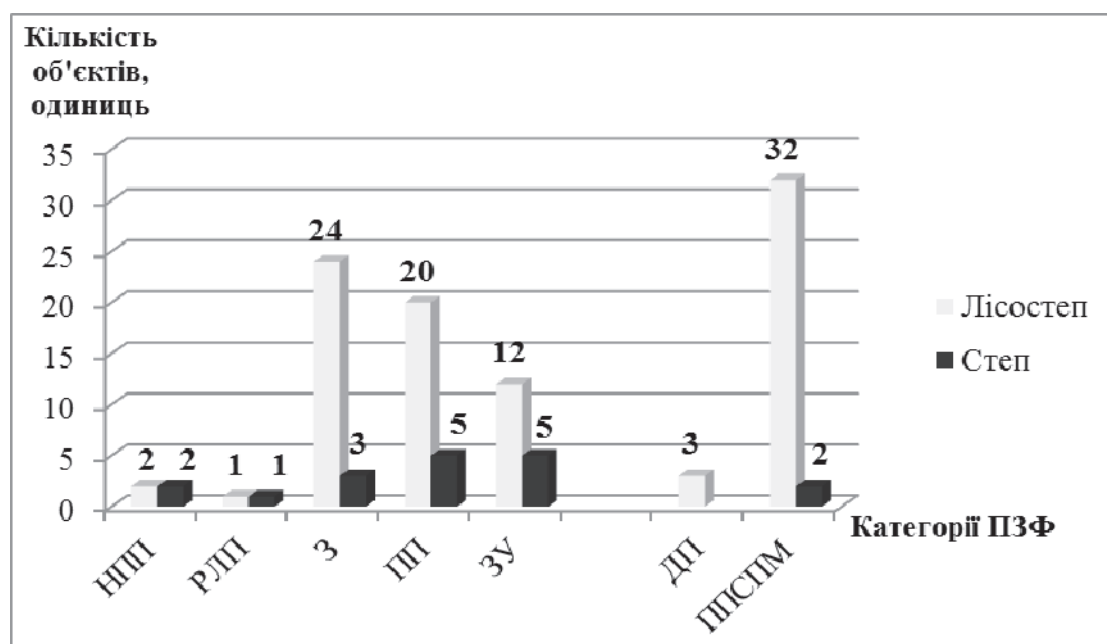
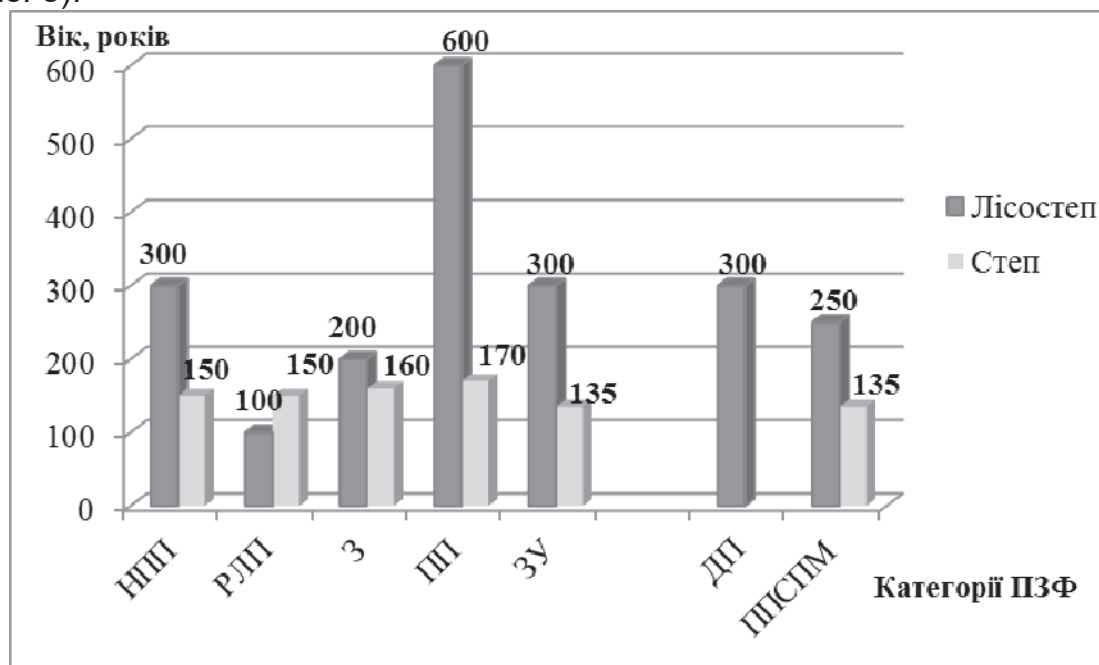

Рис. 2. Загальна категоріальна репрезентативність заповідних вікових дерев *Pinus sylvestris* L. Лісостепу та Степу України ПЗФ* – природно-заповідний фонд.

Власне найстаріші заповідні вікові дерева *Pinus sylvestris* L. Лісостепу і Степу України також ростуть на територіях вищезгаданих категорій природно-заповідного фонду України, додаючи ще й національні природні парки. Окрім цього, у Лісостепу України виявлено також 300-річні рослини *Pinus sylvestris* L. на території штучної категорії природно-заповідного фонду, тобто у дендрологічному парку (рис. 3).

Цікавим виявився регіональний аспект порівняльного аналізу складу заповідних вікових дерев дослідженого виду. Він показав, що у Лісостепу України найбільша кількість вікових дерев сосни звичайної зосереджена у Черкаській області. Дещо менше збереглося вікових дерев цього виду у Вінницькій, Київській і Сумській областях, а також у місті Києві (рис. 4). Причому, у Лісостепу найстаріші 600-річні заповідні дерева ростуть у Полтавській області (м. Лохвиця, Сосновий парк), 300-річні дерева виявлено в Київській, Харківській і Черкаській областях, а також знову в місті Києві (рис. 5).

Рис. 3. Структура складу вікових дерев *Pinus sylvestris* L. відповідних категорій природно-заповідного фонду Лісостепу та Степу України

ПЗФ* – природно-заповідний фонд.

Найбільша кількість заповідних вікових дерев *Pinus sylvestris* L. Степу України зосереджена у Луганській області (рис. 6) на другій борівній терасі річки Сіверського Дінця та у Дніпропетровській області (друга борівна тераса річки Дніпра). У Херсонській області найсприятливішими умовами для життя цього виду є піщані арени.

Серед досліджених вікових дерев сосни звичайної чимало об'єктів й меморіального значення. Зокрема, у Черкаській області в середині 1830-х років М.В. Гоголь проїздом із родового маєтку (село Василівка Миргородського повіту) завітав до свого друга М.О. Максимовича в село Прохорівка. Ймовірно саме тут написано сюжет повісті "Вій". На честь друга

М.О. Максимович назвав 250-річну сосну неподалік своєї садиби – «Сосною Гоголя». Рішенням Черкаського обласного виконавчого комітету від 27.06.1972 р. № 367 цю сосну віднесено до пам'яток природи. У Сумській області є 200-річна «Сосна Паліцина», яку було посаджено у 1806 році на могилі дружини О.О. Паліцина Євдокії Олександрівни. Досі у досліджених регіонах залишається ще багато не заповіданих старезних сосен. Зокрема, у Дніпропетровській області росте 200-річна сосна звичайна, яка також потребує заповідання.

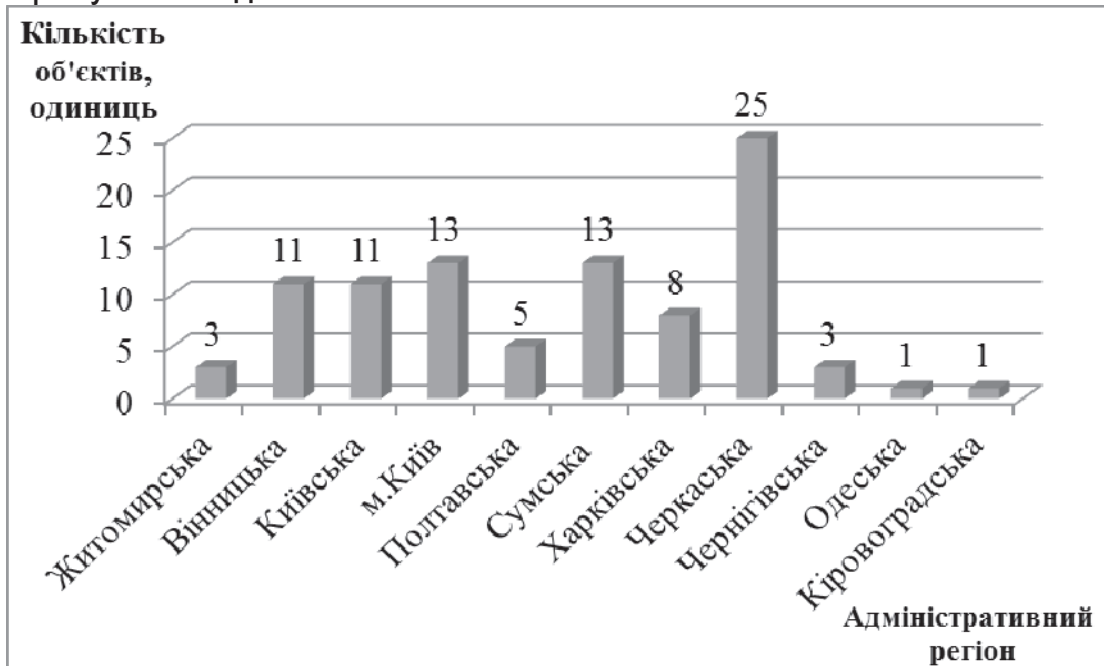

Рис. 4. Представленість заповідних вікових дерев *Pinus sylvestris* L. в адміністративних регіонах Лісостепу України

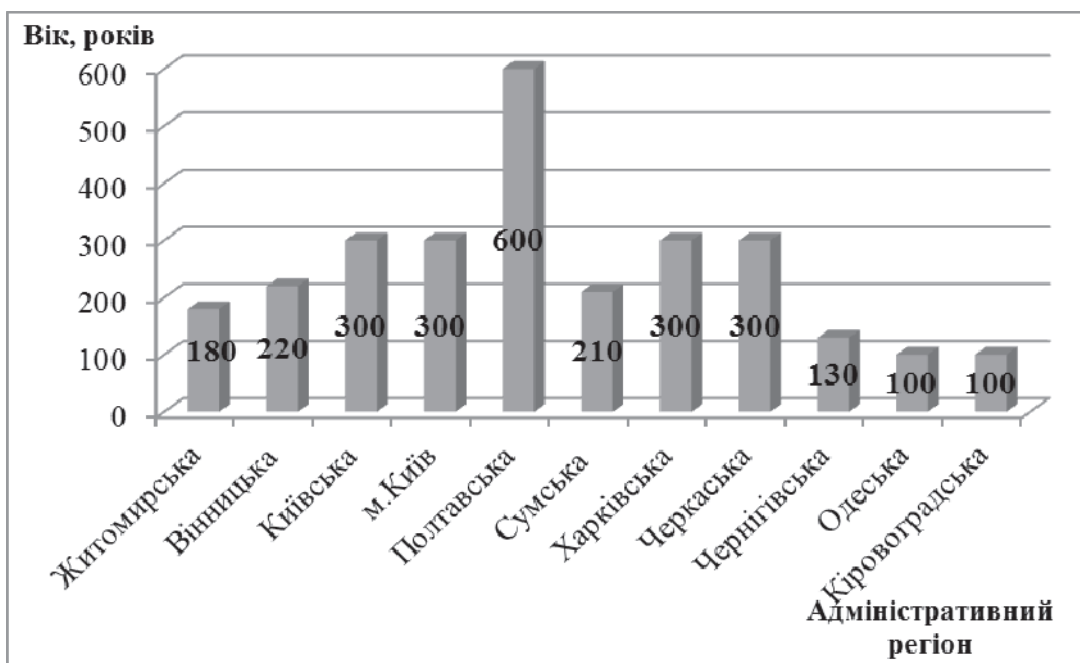

Рис. 5. Регіональна репрезентативність структури складу заповідних вікових дерев *Pinus sylvestris* L. Лісостепу України

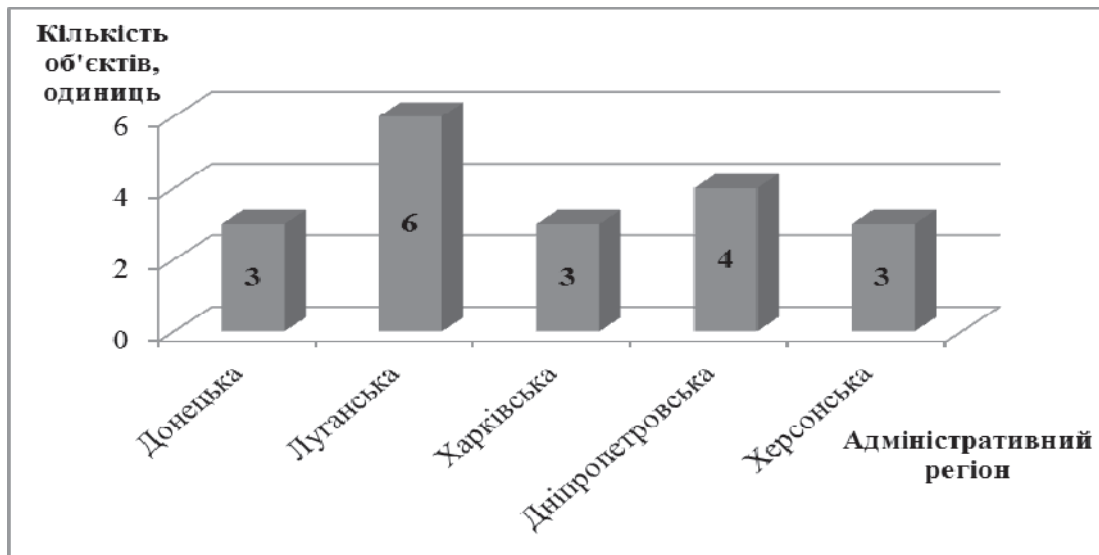

Рис. 6. Представленість заповідних вікових дерев *Pinus sylvestris* L. в адміністративних регіонах Степу України

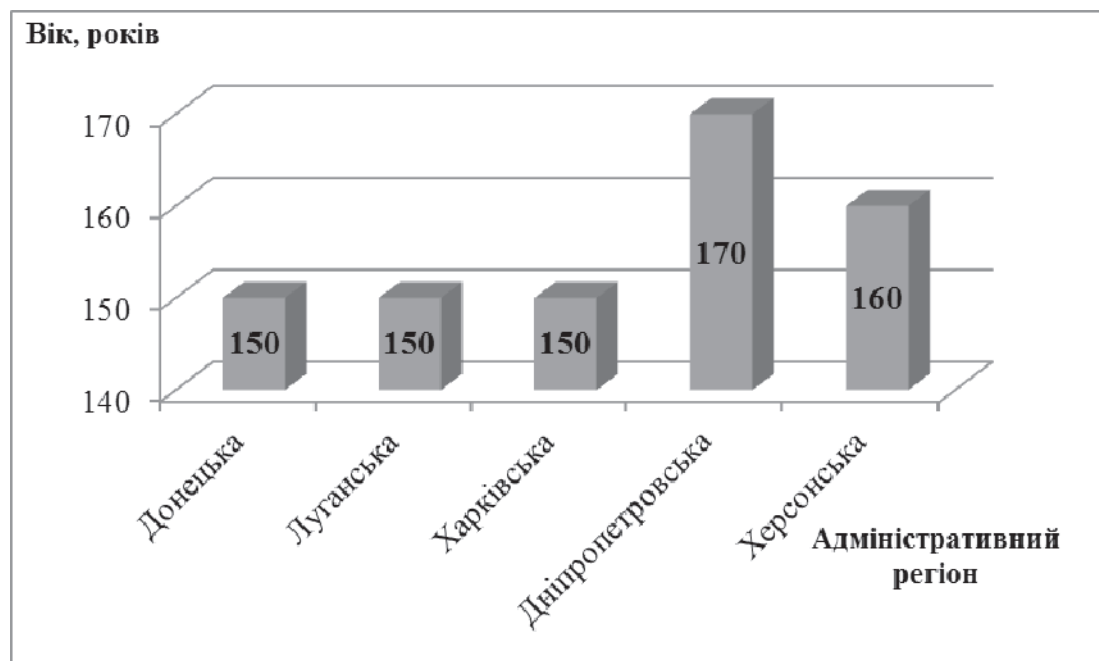

Рис. 7. Регіональна репрезентативність структури складу заповідних дерев *Pinus sylvestris* L. Степу України

Зважаючи на вищевикладене, потрібно повсякчас пам'ятати про старі й нові загрози зникнення вікових дерев. Серед них природні фактори: біотичні (вік, збудники хвороб), абіотичні та антропогенні (пожежі, рекреація) тощо. Враховуючи це, варто постійно приділяти увагу таким напрямкам збереження вікових дерев, як державні заходи, громадські ініціативи, культові традиції та інші.

Висновки. Отже, здійснений нами порівняльний аналіз є першою спробою на прикладі сосни звичайної показати сучасний стан збереження вікових дерев на природно-заповідному фонді Лісостепу і Степу України. Результати аналізу свідчать про переважання за категоріями віку запові-

дних дерев у Лісостепу України. Більшість із них охороняються як пам'ятки природи. За іншими категоріями природно-заповідного фонду, вікових сосен більше у природних заповідниках, національних природних парках, заповідних урочищах та парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва. Зі складу природно-заповідного фонду Лісостепу найбільша частка заповідних вікових сосен у Черкаській області, а у межах Степу України – в Луганській області.

Список літератури

1. Борейко В. Е. Кадастр выдающихся вековых деревьев Киева / В. Е. Борейко. – Гуманитарный экологический журнал. – 2009. – № 2. – С. 69–79.
2. Вакулюк П. Г. Оповіді про дерева / П. Г. Вакулюк. – К. : Урожай, 1991. – 296 с.
3. Дендросозологічний каталог природно-заповідного фонду Лісостепу України / під ред. С. Ю. Поповича. – К. : Аграр Медіа Груп, 2011. – 800 с.
4. Заповідна дендросозофлора Лісостепу України : моногр. / С. Ю. Попович, Н. П. Степаненко, Я. М. Дяченко, А. А. Дзиба [та ін.] ; за ред. С. Ю. Поповича. – К. : Аграр Медіа Груп, 2010. – 262 с.
5. Заповідна дендросозофлора Степу України : моногр. / С. Ю. Попович, А. С. Власенко, Є. І. Берегута, А. А. Дзиба [та ін.] ; за ред. С. Ю. Поповича. – К. : ЦК КОМПРИНТ, 2013. – 260 с.
6. Заячук В. Я. Дендрологія : підручник / В.Я. Заячук. – Львів : Апріорі, 2008. – 656 с.
7. Івченко С. І. Деревя-пам'ятники / С. І. Івченко. – К. : Наук. думка, 1967. – 93 с.
8. Колесников А. И. Декоративная дендрология / А. И. Колесников. – М. : Лесная пром-сть, 1974. – 704 с.
9. Кушнір А. І. Знамениті та історичні дерева України: перші підсумки вивчення / А.І. Кушнір, І.П. Сіренко, А.І. Юхимець // Ойкумена. Укр. екол. вісник. –1995. – № 1–2. – С. 158–159.
10. Стародавні дерева України : реєстр-довідник / [Гриник П.І., Стеценко М.П., Шнайдер С. Л. та ін.] – К. : ПРООН Україна, 2010. – 34 с.
11. Рубцов Л. И. Долговечность декоративных деревьев и кустарников / Л. И. Рубцов. – К. : АН УССР, 1953. – 52 с.
12. Рубцов Л. И. Справочник по зеленому строительству / Л. И. Рубцов, А. А. Лаптев. – К. : Будівельник. – 1971. – 310 с.
13. Шнайдер С. Л. 500 выдающихся деревьев Украины / С. Л. Шнайдер, В. Е. Борейко, Н. Ф. Стеценко. – К. : Київський еколого-культурний центр, Державна служба заповідної справи Мінприроди України, 2011. – 204 с.

*Очерчена актуальность сохранения вековых древесных растений в мире и Украине. Осуществлено сравнительный анализ состава вековых деревьев сосны обыкновенной (*Pinus sylvestris* L.), которые произрастают на природно-заповедном фонде Лесостепи и Степи Украины. Результаты анализа показали преобладание по категориям возраста заповедных деревьев в Лесостепи Украины. Большая часть из них охраняется как памятники природы. Наибольшее число заповедных вековых сосен в Черкасской области.*

Вековые деревья, долговечность, *Pinus sylvestris* L., сравнительный анализ, природно-заповедный фонд, памятники природы, Лесостепь, Степь.

*Relevance of preservation of century wood plants in the world and Ukraine is outlined. It is carried out the comparative analysis of structure of century trees of a pine ordinary (*Pinus sylvestris* L.) which grow on natural and reserved fund of the Forest-steppe and the Steppe of Ukraine. Results of the analysis showed prevalence on categories of age of reserved trees of plants in the Forest-steppe of Ukraine. Majority of them are protected as natural monuments. The greatest number of reserved century pines in the Cherkasska area.*

Century trees, durability, *Pinus sylvestris* L. comparative analysis, natural and reserved fund, nature sanctuaries, Forest-steppe, Steppe.

УДК 582.42/.47(083.71)

ТАКСОНОМІЧНИЙ СКЛАД ТА СИСТЕМАТИКА ХВОЙНИХ ДЕНДРОФЛОРИ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

***С.І. Кузнецов, доктор біологічних наук
О.М. Курдюк, кандидат біологічних наук
К.В. Маєвський, кандидат сільськогосподарських наук***

Наведено нову міжнародну класифікацію хвойних. запропоновану на початку XXI ст. групою вчених з урахуванням аналізу ДНК структур, морфологічних, філогенетичних та інших досліджень, розроблених відповідно до системи APG-III.

Хвойні, таксони, класифікація, структура, рід, вид.

На початку 2000-х років набула популярності розроблена вченими Королівських ботанічних садів Кью (Велика Британія), Ботанічного саду Міссурі (США) та іншими дослідниками з різних університетів США та Європи нова систематика, заснована на аналізі ДНК рослин. Загальноприйнятою міжнародною аббревіатурою ця систематика позначається як APG (APG I-III). Відповідно до вказаної системи, хвойні мають дещо іншу структуру розташування та перелік таксономічних одиниць [7–10, 12]. Цей підхід набув широкої популярності серед ботаніків, хоча й має деякі спірні моменти. Головним плюсом можна вважати відсутність великої кількості синонімів та міжвидових і міжродових гібридів, що не мали ознак внутрішньородових систематичних одиниць.

Мета дослідження – аналіз таксономічної структури хвойних рослин, представлених у відкритому та закритому ґрунті на території України, та її змін відповідно до новітніх світових тенденцій, побудованих на основі молекулярно-генетичного аналізу рослин.